

Emevîler Dönemi İktisadî ve Sosyal Yapı

Economic and Social Structure of the Umayyad Period

Kerem Çavuşlu

Dr., Bağımsız Araştırmacı
PhD, Independent Researcher
Kayseri/Türkiye
keremcavuslu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4394-1102

Atıf: Çavuşlu, Kerem. "Emevîler Dönemi İktisadî ve Sosyal Yapı". *Hakkari İlahiyat Dergisi* 3 (Aralık 2023), 30-48.

Citation: Çavuşlu, Kerem. "Economic and Social Structure of the Umayyad Period". *Hakkari Journal of Theology* 3 (December 2023), 30-48.

Makale Bilgisi

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 2 Ağustos/ August 2023
Kabul Tarihi | Accepted: 27 Ekim/ October 2023
Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık/December 2023
Yayıncı | Published by: Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Hakkari University Faculty of Theology

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Kerem Çavuşlu).

Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest

Yazar(lar) tarafından beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Emevîler Dönemi İktisadî ve Sosyal Yapı

Özet

Bu çalışmayla, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın müslümanların büyük bir çoğunluğu tarafından halife olarak kabul edilmesinin ardından başlayan bir dönemin, sosyo-ekonomik yapısının araştırılması hedeflendi. İslâm tarihinde Emevîler devri diye adlandırılan bu dönem, yeni bir siyasî, sosyal ve iktisadî yapılanmayı da beraberinde getirdi. Emevî halifeleri, Hz. Peygamber ve onun dört halifesinin takip ettiği siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî uygulamalardan farklı olarak, kendilerine özgü yeni bir tatbikata giriştiler. Emevî yöneticilerinin başlatmış oldukları bu sosyo-ekonomik uygulamalar yeni şekillenmeye başlayan İslâm toplumu üzerinde olumsuz birtakım etkilere neden oldu. Emevî halifeleri ve onların tayin ettiği valilerin taraflı siyasî kararları ve uygulamaları, iktisadî ve sosyal yapıyı derinden etkiledi. Bu dönemde takip edilen mâlî ve sosyal politikalar toplumsal ayrılmaya neden oldu. Toplumsal sınıflaşmaya bağlı olarak zaman zaman siyasî, sosyal, dinî ve kültürel hareketler ortaya çıktı. Emevîler dönemi, Hz. Peygamber sonrası siyasî, sosyal ve iktisadî etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan isyan hareketlerinin yoğun yaşandığı bir devre takabül eder. Bu dönemde toplum Arap, mevâlî, gayri müslim tebaa şeklinde sınıflara ayrıldı. Bu tabakalara ayrılmanın en önemli etkenlerinden biri de şüphesiz toplumdaki sosyo-ekonomik durumun beraberinde getirdiği farklılaşmaydı. Toplumda meydana gelen bu ayrışma zaman zaman Arap-mevâlî sınıfları arasında siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve iktisadî çatışmalara neden oldu. Sınıflar arası bu mücadeleler zaman içinde siyasal ve toplumsal bölünmelere sebep olurken, toplumun mal ve can güvenliğini de tehdit edecek boyutlara ulaştı. Bu çalışmada daha ziyade çatışmalara neden olan siyasal, sosyal ve iktisadî etkenler üzerinde duruldu. Ayrıca bu etkenlerin Emevîler dönemi sosyo-ekonomik yapılanmanın teşekkül sürecine yaptığı tesire de vurgu yapıldı. Bu araştırmayla Emevîler dönemine ilişkin yapılmış ve yapılacak olan yeni çalışmalara farklı bir bakış açısı getirilerek katkı sunma amaçlandı. Siyasî, sosyal, dinî ve kültürel etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan hâdiselerle iktisadî-sosyal yapı arasındaki ilişkinin birlikte değerlendirilmesinin bu konuda yapılacak yeni çalışmalara ufuk açarak ve katkı sunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Emevîler, Halife, Arap, Mevâlî, İktisat, Gayri müslim

Economic and Social Structure of the Umayyad Period

Abstract

This study aims to investigate the socio-economic structure of a period that began after Mu'awiya b. Abi Sufyan was accepted as caliph by the majority of Muslims. This period, which is called the Umayyads era in Islamic history, brought with it a new political, social and economic restructuring. Unlike the political, social, cultural and economic practices followed by the Prophet and his four caliphs, the Umayyad caliphs embarked on a new practice of their own. These socio-economic practices initiated by the Umayyad rulers had a negative impact on the newly formed Islamic society. The biased political decisions and practices of the Umayyad caliphs and their appointed governors deeply affected the economic and social structure. The financial and social policies followed in this period caused social segregation. Political, social, religious and cultural movements have emerged from time to time in response to the divisions in society. The Umayyad period corresponds to a period of intense rebellion movements that emerged due to political, social and economic factors after the Prophet Muhammad. During this period, the society was divided into classes such as Arab, mawali and non-Muslim subjects. One of the most important factors of this stratification was undoubtedly the differentiation brought about by the socio-economic situation in the society. This factionalism in the society caused political, social, cultural, religious and economic conflicts between the Arab-mawali classes from time to time. Over time, these struggles between classes led to political and social divisions and reached dimensions that threatened the security of life and property. In this study, the political, social and economic factors that caused the conflicts were examined. It also emphasized the impact of these factors on the formation of the socio-economic structure of the Umayyad period. his research aimed to contribute to new studies on the Umayyad period by bringing a different perspective. It is thought that evaluating the relationship between the events that occur depending on political, social, religious and cultural factors and the economic-social structure together may open the horizon and contribute to new studies on this subject.

Keywords: History of Islamic, Umayyads, Caliph, Arab, Mawali, Economics, Non-muslim

Giriş

Emevîler dönemi İslâm Devletinin yeniden yapılandırıldığı bir sürecin adıdır. Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan ve dört halife döneminde gelişerek bir imparatorluğa dönüşen İslâm Devleti, Muâviye sonrasında daha fazla büyüyerek sınırlarını Atlas Okyanusundan Mâverâünnehir'e, Yemen'den Kafkasya dağlarına kadar genişletmiştir. Bu süreçte gerek devlet gerekse iktisadî ve sosyal yapıda ciddi değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönem, Emevî halifelerine özgü bir yönetim anlayışı ve buna bağlı olarak yeni bir sosyo-ekonomik yapının da oluşmasına imkân vermiştir. Emevîler dönemi, Hz. Peygamber sonrası dört halife dönemi ile Abbâsîler arasında kalan, kendine özgü birtakım özellikleri olan bir devri ifade eder. Bu devirde, Hz. Peygamber ve dört halife dönemine ilişkin siyasî ve iktisadî uygulamaların aksine farklı yeni sosyo-politik ve sosyo-ekonomik uygulamalar hayata geçirilmiştir. Emevî halifelerinin toplumun bileşenleri olan Arap ve gayri Arap unsurlara karşı takındıkları tavırlar ve toplumdaki güç dengelerine karşı geliştirdikleri siyasî pozisyon, halk kitlelerinin iktisadî ve sosyal yapısını da derinden etkilemiştir. Emevî halifelerinin Adnânî-Kahtânî, Kuzeyli-Güneyli, Kaysî-Yemenli, Mudâr-Rebîa kabilelerine mensup Araplar ile ihtida etmiş gayri Arap unsurlara karşı izledikleri politikalar; toplumdaki iktisadî yapının sürekli değişmesine ve servetin de el değiştirmesine neden olmuştur. Bu dönem Adnânî-Kahtânî, Arap-mevâlî çatışmalarının yoğun yaşandığı bir süreçtir. Siyasî ve iktisadî gücün sürekli el değiştirmesi ve gelir dağılımında yaşanan adaletsizliğin bu çatışmaların temelini oluşturduğu kanaatindeyiz. Emevîler devri Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra (h.11/632-h.41/661) İslâm tarihinin erken dönemi olarak da nitelendirebileceğimiz (h.41/661-132/750) tarihleri arasında en fazla siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve iktisadî çatışmaların yaşandığı dönem olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmamızda İslâm tarihinin erken dönemi olarak tanımlayabileceğimiz Emevîler devrinin iktisadî ve sosyal yapısı hakkında bilgi verilecektir. Zaten bu dönemin iktisadî ve sosyal yapısını bir başlıkta ele almak mümkün değildir. Burada amaçladığımız şey Emevîler dönemindeki iktisadî ve sosyal yapının bir tasvirini yapmaktır. Bu dönemde izlenen mâlî politikaların, toplumun şekillenmesine ve yaşanan siyasî, sosyal, dinî, kültürel ve iktisadî çatışmalara olan etkisi de ayrıca analiz edilecektir. Emevîler dönemine ilişkin iktisadî ve sosyal yapı hakkında yapılan çalışmalara; Mustafa Demirci'nin "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu, Seyfullah Kara'nın "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileşmesi", Yunus Akyürek'in "Emevîlerde Haccâc b. Yusuf Döneminden İtibaren Mevâlîden Cizye Alınması ve Arka Planı" gibi makaleler örnek olarak verilebilir. Bu türden çalışmaların başlıklarından da anlaşılacağı üzere ele aldığımız konu ilgili makalelerde farklı açılardan incelenmiştir. Biz ise makalemizde bu tür çalışmalardaki değerlendirmelere ilave olarak, iktisadî ve sosyal yapı arasındaki ilişkiyi dönemin kendi şartları içinde bir bütün olarak ele almaya ve söz konusu yapılarla yaşanan çatışmalar arasındaki etkileşimi değerlendirmeye çalışacağız.

1. Emevîler Dönemi Siyasî Hayat

Emevî devleti adını kurucusu Muâviye'nin büyük dedesi Ümeyye b. Abdışsem'den almıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân (h.60/680), Kusay b. Kilâb'ın (480) oğlu Abdümenâf'ın torunudur. Abdümenâf, Hz. Peygamberin de mensup olduğu Hâşimîler ile Muâviye'nin mensup olduğu Emevîlerin büyük dedesidir.¹

Hz. Ali'nin (h.40/660-661) yılında şehit edilmesinin ardından, askerler Hz. Hasan'ı halife seçmişlerdi. Ancak Hz. Hasan'ın halifelik hakkından feragat etmesi üzerine Muâviye b. Ebû Süfyân İslâm toplumunun halifesi olarak Müslümanlardan biat aldı.² Böylece hicrî 41 yılında Müslümanlar yeniden tek bir bayrak altında toplandı. Her ne kadar Hâricîler Muâviye'ye biat etmeseler de Müslüman toplumun kâhir ekseriyetinin desteğini alan Muâviye, bozulan devlet otoritesini yeniden sağlayarak orduyu disiplin altına almayı başardı. Onun dönemi, iç isyanların yanı sıra fetih hareketlerinin de yaşandığı bir devirdir. Hz. Osman'ın ölümü sonrası yaşanan siyasî istikrarsızlık fetih hareketlerini durdurmuştu. Muâviye fetih hareketlerini yeniden başlattı, bir yandan da devlet içindeki can ve mal güvenliğini sağlamak için Hâricî isyanları bastırmakla uğraştı. Ölümü üzerine oğlu Yezîd b. Muâviye (64/684) tek veliaht olarak halife ilan edildi ve biat aldı.³

Yezîd'in halife olması siyasî ve sosyal çatışmaları da beraberinde getirdi. Sahâbenin ileri gelenlerinden Abdullah b. Ömer, Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. Zübeyr gibi kimseler Yezîd'in veliaht olarak halife tayin edilmesine itiraz ettiler. Abdullah b. Zübeyr Mekke'de halifeliğini ilan ederken Hz. Hüseyin yeni bir isyan hareki başlatmak üzere Kûfe'ye doğru harekete geçti ve Kербela'da konakladığı sırada da şehit edildi. Bu olay Müslümanlar arasında büyük bir infiale neden oldu.⁴ Ardında da Medine halkı Abdullah b. Hanzale liderliğinde ayaklandı. İslâm tarihinde "Harre Vak'ası" (63/683) olarak da bilenen bu olay sonrasında Medine'de büyük katliam ve yağma yaşandı.⁵ Ardından da Yezîd'in emri üzerine Mekke kuşatıldı ve mancınıkla taşlandı.⁶ Yezîd'in ölümü üzerine oğlu Muâviye b. Yezîd halife ilan edildiyse de onun kendi isteği üzerine halifelik makamından ayrılması siyasî karmaşayı daha da şiddetlendirdi. Ancak Mervân b. Hakem'in (64-65/684-685) halife seçilmesi ile siyasî istikrar kısmen sağlandı. Neticede Müslüman toplumun iki başlı hilâfetle yönetildiği yeni bir dönem başlamış oldu.⁷

Abdümelik b. Mervân'ın (65-86/685-705) halife olması ile birlikte yeni bir dönemin de başladığını söyleyebiliriz. Abdümelik b. Mervân önce toplumdaki siyasî

¹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dinaverî İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. M. İsmail Abdullah Savi (Beyrut: el-Ahyau't-Turasi'l Arap, 1970), 152,153.

² Ebû Ya'kub el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kubî* (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 2/214-216.

³ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dînaverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, thk. Ömer Faruk el-Hubba' (Beyrut Lübnan: Şirketü Dâru'l Erkam b. Ebî Erkam, ts.), 202-208.

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l Maarif, 1961), 5/347-467.

⁵ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Yusuf Esad Dagir, (Beyrut: Daru'l Endülüs, 1385), 3/69.

⁶ İbü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrut: Dâru Sâdır 1965), 4/123.

⁷ Dînaverî, *el-Ahbâru't-tvâl*, 257-280.

birlikteliği sağlamak için iç isyanları bastırmakla işe başlamıştır. Bu amaçla da Abdullah b. Zübeyr'le mücadele etmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in (73/692) öldürülmesi üzerine toplumdaki iki başlı siyasî yapıya son vermiş ve Müslümanları yeniden tek çatı altında toplamayı başarmıştır.⁸ Hz. Peygamberin kurduğu devlet kendisinden sonra birkaç kez sarsıntılar geçirmiş ve her defasında güçlenerek yeniden siyasal bağımsızlığını elde etmiştir. İslâm devleti Hz. Ömer döneminde yeniden yapılandırılmış; akabinde Muâviye siyasî, sosyal ve iktisadî istikrarsızlığa bağlı olarak dağılmaya yüz tutan devlet yapısını yeniden düzenleyerek toplumu tek bir çatı altında toplamayı başarmış ve böylece devlet yapılanmasını daha ileri bir boyuta taşımıştır.⁹ Abdülmelik b. Mervân, Muâviye sonrası bozulan devlet otoritesini yeniden tesis ederek devleti imparatorluk seviyesine çıkarmıştır. Bu durum kabileden millete giden bir devlet yapılanmasının ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁰

Velid b. Abdülmelik (86-96/705-715) dönemi, Emevî İslâm İmparatorluğunun en geniş sınırlara ulaştığı bir devre tekabül eder. Bu dönemde Haccâc b. Yusuf, Musa b. Nusayr gibi vali ve komutanlar İslâm devletinin sınırlarını İspanya'dan (Endülüs) Mâverâünnehir bölgesine kadar genişlettiler.¹¹ Bu zaman dilimi Emevî devletinin zenginliğinin arttığı bir dönemdir. Devlet bir taraftan zenginleşirken öte yandan toplum yapısındaki etnik ve dinî çeşitlilik de artmaya başlamıştır.¹² Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) ve Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) dönemleri fetihler açısından sönük geçen bir devre takabül eder. Her iki halifenin iktidar sürelerinin kısalığı onlara istediklerini yapma fırsatı vermemiştir. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in toplumdaki iç barışı sağlamaya dönük attığı siyasî ve iktisadî adımlar, ölümünden sonra halife olan Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-724) tarafından uygulamadan kaldırılarak yeniden eski düzene geri dönmüştür.¹³ Bu dönemde Adnânî-Kahtânî mücadelesi Yezîd b. Mühelleb'in isyanıyla sonuçlanmıştır. Kuzeyli-Güneyli Arap kabilelerinin siyasal iktidarı ele geçirme çabaları bu süreçte çok daha fazla artmıştır. Emevî halifelerinin Kuzeyli-Güneyli, Adnânî-Kahtânî kabilelerini birbirlerine karşı kullanma politikası iktidar değişimlerinde büyük kıyımları da beraberinde getirmiştir.¹⁴

Hişâm b. Abdülmelik (105-125/724-743) devri Emevî iktidarının en güçlü olduğu bir dönem olarak nitelendirilebilir. Hişâm b. Abdülmelik'in ölümüyle birlikte Emevî devleti kendisini yıkıma götürecek büyük bir sarsıntı geçirir. Velid b. Yezîd b. Abdülmelik'in (125-126/743-744) öldürülmesi ile sonuçlanan aile içi isyan hareketi siyasî buhran yaşanmasına neden olur. Kafkas orduları komutanı Mervân b. Muhammed'in (127-132/744-750) siyasal istikrarı sağlamak için gösterdiği gayret

⁸ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 155,156.

⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/269.

¹⁰ Dînaverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, 257-280.

¹¹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Ömer Enis et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l Maarife, 1967), 567-607.

¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 323-329.

¹³ İsmail Hakkı Atçeken, "Emevîlerin Siyasî Tarihi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -3-Emevîler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/44-46.

¹⁴ Taberî, *Tarih*, 6/590; İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (ts.), 165-170.

olumlu sonuç vermez. Emevî ailesi içinde yaşanan iktidar kavgası, toplum düzeninin ve siyasal istikrarın daha fazla bozulmasına neden olur. Horasan bölgesinde Mevâlînin başlatmış olduğu isyan hareketi, Abbâsî hanedanının iktidarı ele geçirip Emevî devrine son vermesine sebep olur. Bu isyan hareketi aynı zamanda Abbâsîlerin tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlar.¹⁵

2. Emevîler Dönemi İktisadî Yapı

Muâviye b. Ebû Süfyan, Emevî Devleti'ni kurduğunda Hz. Peygamberin inşa ettiği ve ilk dört halifenin geliştirdiği mevcut müesses nizamı da devralmış oldu. Siyasî ve iktisadî düzeni yeniden şekillendirdi. Hilâfet sisteminde değişikliğe gitti. İktisadî sistemde yeni düzenlemeler yaptı. Hz. Peygamber'in kurduğu ve dört halifeler döneminde müesses bir nizama dönüşen devletin ve onun hazinesinin (beytülmal) en önemli gelir kaynağı kalemlerinin başında harplerde elde edilen ganimetler, gayri müslim tebaadan alınan cizye (baş vergisi) gelirdi. Bu gelirlerin yanı sıra Müslüman Arap tebaadan alınan aynî ve nakdî vergi (zekât), şahsi mülkiyet olan tarım arazilerinin getirisinden toplanan öşür ve kamuya ait tarım arazilerinin gelirlerden alınan harâç adı verilen vergiler hazinenin en önemli finans kaynağını oluşturuyordu.¹⁶ Bu vergi düzeni Emevîler döneminde daha sistematik bir hale dönüştürülerek devam ettirilmiştir.

Emevîler döneminde devletin sınırlarının genişliği ve toplum yapısı dikkate alındığında devletin milyonlarca metrekarelik ekilebilir tarım arazilerinden ve Müslüman ve gayri müslim tebaadan haraç, öşür, cizye ve zekât adı altında toplamış olduğu aynî ve nakdî vergi gelirlerinin hacmini tahmin edebiliriz.¹⁷ Hz. Peygamber sonrasında Arap Yarımadasının tamamı Medine merkezi hükümetinin emri altına girmişti. Hz. Ömer'in hilâfetinde Mısır, Suriye, Irak'ın verimli tarım arazileri üzerinde yaşayan gayri müslimlerle birlikte Müslümanların eline geçti. Bu coğrafya Nil, Fırat ve Dicle gibi büyük nehirlerin suladığı verimli kadim topraklarla kaplıydı. Halkı çiftçiydi ve toprağı işlemeyi biliyorlardı.¹⁸ Arap Yarımadasının coğrafi yapısı dikkate alındığında bu topraklar Araplar için bir hazine değerindeydi.

Hz. Ömer bu verimli tarım arazilerini halkı ile birlikte hazineye gelir kaydetmişti. Topraklar kamulaştırılarak hazineye devredilmişti. Mülkiyeti devlete, kullanım hakkı ise bu topraklarda yaşayan ve cizye verme mükellefiyeti olan gayri müslim tebaaya bırakılmıştı. Bunun karşılığında devlet, topraklardan elde edilen ürünlerden belli bir oranda vergi alıyordu.¹⁹ Bu düzen Hz. Osman devrinde de devam ettirildi. Ancak bir süre sonra Hz. Osman kamuya ait bu verimli toprakların bir kısmını başta Kureyş kabilesine mensup kişiler olmak üzere bazı kimselere iktâ olarak verdi. Bu arazilerin mülkiyetini bu kişilere devrederek arazileri kamusal olmaktan çıkarıp kişisel mülkiyete dönüştürdü. Bu uygulamasıyla daha önce haraç arazisi olan bu topraklar şahsi mülkiyet halini aldı.²⁰

¹⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/316-349.

¹⁶ Yakup bin İbrahim Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç* (Kahire: el-Matbaütü's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, 1397), 19-207.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1-659.

¹⁸ Dînaverî, *el-Ahbâru't-tivâl*, 107-187.

¹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 627-629.

²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 381,382.

Bu topraklardan haraç vergisi yerine öşür vergisi alınmaya başlandı. Bu durum tabii ki hazine gelirlerinin düşmesine neden oldu. Haraç vergisi ile öşür vergisinin miktarı aynı değildi. Toprakların geliri, haraç vergisinde kullanıcıları olan gayri müslim tabea ile yarı yarıya paylaşılırken, öşür vergisinde ise bu oran onda bir ya da yirmide bir oranına düşürüldü.²¹ Bu durum, devletin hazine gelirinde azalmaya neden olurken bazı kişilerin şahsi servetlerinde büyük artışları da beraberinde getirdi. Haraç arazilerinin şahsi mülkiyete dönüştürülmesi bu topraklarda yaşayan gayri müslim halkın da gelirlerinin azalmasına neden oldu. Bu uygulama ile bu topraklarda yaşayan ve cizye vermekle mükellef olan yerli halk, bu topraklarda kullanıcı durumundayken toprakların iktâ olarak verilmesinden sonra gündelikçi işçi durumuna düşürüldü. İktâ sahibi, toprakların ürünlerini hasat ettikten ve masrafları düştükten sonra belli bir oranda vergiyi devlete vermeye başladı. Topraktan daha fazla ürün elde etmek amacıyla yapılan tüm harcamalar vergiden düşüldü ve geri kalan miktar gelirin yirmide bir oranında devlete öşür vergisi olarak ödendi.²²

Muâviye tüm gücü ele geçirdiğinde Hz. Osman döneminde başlatılan kamu arazilerini kişilere iktâ olarak verme uygulamasını daha ileriye taşıdı ve bu verimli toprakları kendisine yakın bazı kimselere taksim etmeye devam etti.²³ Dolayısıyla da Hz. Ömer'in mukâtileye²⁴ ganimet olarak dağıtmadığı sevâd arazisi, Hz. Osman devrinden itibaren kısa süre içinde şahsi mülkiyet haline dönüşmeye başladı.²⁵ Bu uygulama, Emevîler döneminde yeni fethedilen Kuzey Afrika, Horasan ve Mâverâünnehir gibi coğrafyalarda da uygulamaya sokuldu. Ayrıca Emevîler döneminde çorak ya da bataklık durumundaki topraklar ıslah edilerek ekilebilir hale getirildi.²⁶ Bu ıslah faaliyetleri büyük maddi güç gerektiren işlerdi. Zengin Araplar ileri düzeyde para ve beden gücü gerektiren bu işler için çok büyük paralar harcadılar ve yeni toprakların da sahipleri oldular. Özellikle Irak bölgesindeki bataklıkların kurutulması ve yeni sulama kanallarının açılmasında başta Kureyşli zenginler olmak üzere kabile reisleri önemli görevler üstlendiler.²⁷ Bu toprakların işlenmesi için gerekli olan emek gücü savaşlarda elde edilen esirlerden devşirilen kölelerden sağlanıyordu. Bu dönemde köle ticareti en önemli gelir kaynağıydı. Kuzey Afrika, Kafkasya, Horasan ve Maveraünnehir gibi bölgelerin fethi sonrasında savaş ganimeti olarak ele geçirilen esirler tarım arazilerinin yoğun olduğu bölgelere transfer ediliyordu.²⁸ Bu dönemde tarım arazilerinde çalıştırılacak işçi ihtiyacı esir pazarlarından kolaylıkla temin edilebiliyordu.

Emevîler devrindeki tarım ekonomisinin devlete ve kişilere sağlamış olduğu rantı daha iyi anlamak için bazı örneklerin verilmesinin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

²¹ Kasım b.Sellam Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl* (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İslamiyye, 1986), 467-471.

²² Hamid İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl* (Riyad: Merkezu'l- Melik Faysal Li'Buhus ve'd-Dırasati'l-İslamiyye, 2007), 2/ 882.

²³ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/218,219.

²⁴ Mukâtile: Hz. Ömer'in kurduğu düzenli orduya kaydolun, Basra, Kûfe ve Fustat karargâhlarına yerleştirilen ve beytûlmâl'den düzenli bir şekilde atâ/maaş alan muhârib askerler.

²⁵ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 291.

²⁶ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 2/513-531.

²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 498-518.

²⁸ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekr İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Maarif Basımevi, 1954), 2/385.

Kaynakların verdiği bilgiye göre Muâviye b. Ebû Süfyân devrinde Basra valisi olan Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın Muâviye'nin bilgisi dahilinde bazı kimselere bu bölgedeki verimli tarım arazilerini iktâ olarak verdiği aktarılmıştır. Buna göre akrabası Ubeydullah b. Ebî Bekr'e Müsrîkan ve Süveyda kanallarının hemen yanı başında beş yüz cerib büyüklüğünde bir arazi, Nâfi b. Hâris es-Sekâfi'ye geniş bir arazi, Abdurrahman b. Ebî Bekr'in kölesine Übülle nehri kıyısında yüz ceriblik toprak Hz. Osman'ın kölesi Hamrân b. Ebân'a Basra yakınlarındaki "er-Râ" kanalı ve çevresindeki toprakları, Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî adında birine dokuz yüz cerib büyüklüğünde bir başka tarım arazisini iktâ olarak verdiği rivayetler arasında yer almaktadır.²⁹ Abdülmelik b. Mervân, iç savaşı sona erdirdikten sonra özellikle başta Abdullah b. Zübeyr olmak üzere onun yanında yer alan kişi ve kabile reislerine ait topraklara el koyarak bunları Ümeyyeoğullarına destek veren kabile reislerine dağıtmıştır.³⁰ Kaynaklarda Zübeyr b. Avvam'ın; Kûfe ve Basra bölgesinde geniş tarım arazilerinin³¹ yanı sıra büyük bir nakdi servetinin olduğu yönünde bilgiler yer almaktadır.³² Abdullah b. Zübeyr'in ölümü sonrasında Emevîlerin savaş hukukunun bir gereği olarak tüm bu servete el koymuş olabileceğini değerlendirmenin geçmişte galiplerin mağluplara karşı yaptıkları uygulamalara ters olmadığı kanaatini taşımaktayız.³³

Abdülmelik b. Mervân döneminde Basra ve Kûfe'nin valisi Haccac b. Yusuf, Basra yakınlarında 700 ceriblik bir araziyi ıslah etmek kaydıyla Kuteybe b. Müslim'in kardeşine iktâ olarak vermiştir. Bunun yanı sıra Abadan yakınlarındaki geniş bir araziye Humrân b. Ebân'ın çocuklarına bağışlamıştır. Süleyman b. Abdülmelik; ordu komutanı ve aynı zamanda bir kabile reisi olan Muhelleb b. Ebî Süfra'nın oğlu Yezîd b. Mühelleb'e er-Rîhiyye, Şarkıyye, Cubbân ve Hust adı verilen mıntıkada büyük bir araziyi iktâ olarak vermiştir. Ayrıca bu ailenin üyelerinden Muğire b. Mühelleb'in Basra yakınlarında kendisine ait bin beş yüz cerib büyüklüğündeki bir çiftliği olduğu yönünde rivayetler bulunmaktadır.³⁴ 1 cerîb'in 1592m² olarak hesaplandığı³⁵ göz önünde bulundurulduğunda bu sulu arazilerin önemli bir gelir kaynağı olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Tarımdan elde edilen vergilerin yanı sıra hazinenin (beytülmalin) bir diğer önemli gelir kaynağı ise cizyeydi.³⁶ Abdülmelik b. Mervân vergi olarak Necranlılardan 2000 kat elbise alırdı.³⁷ Muâviye döneminde Kıbrıs'ın yıllık cizye geliri yedi bin dinar

²⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 502-515.

³⁰ M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev. Komisyon, (İstanbul: İz Yayınları, 1995), 3/191-194.

³¹ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1/530,531.

³² Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2/332,333.

³³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 4/358.

³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 512-514; Daha fazla bilgi için bk. Mustafa Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu Ve Gelişimi", *İSTEM* 5/9 (2007), 61-83.

³⁵ Mustafa Fayda, "Cerib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7/402.

³⁶ Elbân bin Mahfûz el-İdrîsî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye ff asri'l-Emevi* (el-Medinetü'l-Münevvere: el-Camiatü'l İslamiyye, 1427), 115.

³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 91.

iken Abdülmelik b Mervân bunu 8.000 dinara çıkarmıştır.³⁸ Hişam b. Abdülmelik döneminde İskenderiye'nin yıllık cizye geliri otuz altı bin dinardı.³⁹ Bu ve buna benzer vergilerin Kuzey Afrika, Endülüs, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaşayan gayri müslim halktan da tahsil edildiği, milyonlarca altın dinar ve gümüş dirhemlerin her yıl düzenli bir şekilde devlet hazinesine gelir olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Yezîd b. Muâviye Ürdün'de yaşayan Samirilerden kişi başına iki dinar, Filistin bölgesinde yaşanan Samirilerden ise beş dinar cizye vergisi toplamıştır.⁴⁰ Abdülmelik b. Mervân yedi yıl süren iç savaşın neden olduğu gelir kaybını telefî etmek için Horasan bölgesinde toplanan cizyelerin miktarını artırmıştır. Önce bölgede cizye mükellefi olan kişilerin miktarını anlamak için nüfus sayımı yaptırmış ardından da daha önce bir dinar olan cizye vergisini birden bire dört dinara çıkarmıştır.⁴¹ Yezîd b. Mühelleb Cürcan bölgesini ele geçirdiğinde büyük miktarda esir ve ganimet ele geçirmiştir. Ele geçen ganimetin humusu yani beşte biri olan altı milyon dirhemi merkezi hazineye yani Abdülmelik b. Mervân'a göndermiştir.⁴²

Bir diğer önemli gelir kaynağı ise Müslüman ve gayri müslim tüccarlardan yüzde iki buçuk ve yüzde beş oranında alınan ticaret malları vergisiydi (uşûr).⁴³ Bunun dışında Müslüman zenginlerden alınması gereken vergi (zekât) de önemli kaynaklardan biriydi. Ancak bu verginin Emevî halifeleri tarafından yeterince toplanıp toplanmadığı ya da zengin Müslümanlardan alınıp alınmadığı konusunda kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu kaynaklarda Emevîler döneminde Müslümanlardan alınan verginin (zekât) tahsili ile ilgili olarak Ömer b. Abdülaziz dönemine ilişkin uygulamalara yer verilirken diğer dönemlere ilişkin ayrıntılı bilgi yer almamaktadır.⁴⁴ Bunun sebebinin bu tür kaynakların Abbasîler döneminde kaleme alınmış olmasıdır. Bu dönemde yazılan eserlerde genellikle Emevîler eleştirilir ve kötülenir. Bu tür eserlerde Ömer b. Abdülaziz diğer yöneticilerden farklı bir şekilde ele alınır ve anlatılır. Bu nedenle de Emevîler dönemindeki vergi uygulamalarına bu eserlerde fazla yer verilmediği kanaatindeyiz. Bu kaynakların verdiği bilgiye göre Ömer b. Abdülaziz'in Hz. Peygamber ve dört halife dönemi zekât tahsilindeki uygulamayı esas aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁵ Kaynaklarda yer alan bu bilgiden hareketle Ömer b. Abdülaziz'den önceki ve sonraki Emevî halifelerinin bu vergiyi (zekât) tahsil edip etmediği konusunda yapılacak değerlendirmeyi araştırmacıların takdirine havale ediyoruz.

Ömer b. Abdülaziz döneminde mevâlîden cizyenin kaldırıldığı, onun yerine kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle zengin Müslüman Araplardan yeterince

³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 210.

³⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 313.

⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 216.

⁴¹ İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 129; Daha fazla bilgi için bk. Seyfullah Kara, "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi", *İstem* 4/8 (2006), 157,158.

⁴² Taberî, *Tarih*, 6/544.

⁴³ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 530.

⁴⁴ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 82; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 411; el-İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 85-96; Âdem Apak, "Emevîler Döneminde Zekât Uygulamaları", *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.), 163-177.

⁴⁵ İbn Zenceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 2/633-965.

alınmadığını değerlendirdiğimiz zekâtın yeniden servet vergisi olarak alınmış olabileceğini düşünüyoruz. Ömer b. Abdülaziz'in mevâlîden cizyenin alınmaması⁴⁶ nedeniyle meydana gelecek olan bütçedeki açığı zengin Müslüman Araplardan toplayacağı zekâtla kapatmak istediği anlaşılmaktadır. Bu şekilde vergiyi tabana yayarak gelir dağılımında adaleti sağlamak istemiş olabileceğini düşünüyoruz. Onun ardından iktidara gelen Yezîd b. Abdülmelik'in bu uygulamadan vazgeçerek eski sisteme geri dönmüş olması⁴⁷ bu iddiamızı doğrular niteliktedir.

Kaynaklarda yer alan verilerden de anlaşılacağı üzere⁴⁸ Emevîler dönemi, Arapların zenginleştiği büyük servetler elde ettikleri bir dönemdir. Ancak bu zenginliğin başta Müslüman Araplar olmak üzere mevâlî arasında eşit bir şekilde paylaşılmadığı⁴⁹, gelir dağılımında büyük dengesizliğin yaşandığı, servetin tekelleştiği, zaman zaman da iktidar değişikliğine bağlı olarak el değiştirdiği⁵⁰ anlaşılmaktadır.

Hız. Ömer döneminde hazine gelirleri belli bir düzene göre Müslümanlar arasında pay edilirdi. Hız. Ömer divan kurumunu kurmuş, Hız. Peygambere yakınlık ve İslâm'daki kıdemlerine göre Müslümanları tasnif etmiş, bunların her birine de belli oranlarda yıllık olmak üzere atâ/maaş, aylık olarak da erzak tahsis etmişti.⁵¹ Fethedilen topraklar kamulaştırılmış, bu topraklardan alınan haraç hazineye gelir olarak kaydedilmiş, bu toprakların şahıslara mülk olarak verilmesi yasaklanmıştı.⁵² Hız. Osman döneminde gerek atâ gerekse toprak yönetim sisteminde bazı değişikliklere gidilmişti. Hız. Osman, atâ dağıtımında başta yakın akrabaları olan Ümeyye ailesi olmak üzere sahabenin ileri gelenlerine ayrıcalık tanımış, kamu arazilerini de yine bu kişilere mülk olarak vermiş ve iktâ sistemini başlatmıştı.⁵³

Muâviye'den itibaren de bu sistemin devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Muâviye gerek atâ gerekse iktâ sistemini zaman zaman bir silah olarak kullanmıştır. Muhafiflerinin elinden topraklarını geri alırken onları maaşlarını kesmekle tehdit etmiştir.⁵⁴ Muâviye halife olduğunda iktâ olarak dağıtılan tarım arazilerini kamulaştırmış, ardından da istediği kişilere iktâ olarak dağıtmıştır.⁵⁵ Aynı şeyi atâ

⁴⁶ Taberî, *Tarih*, 6/579.

⁴⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/313.

⁴⁸ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 1-696; el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/233, 234; el-İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 35-489; Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak (Sevâd)", 61-83; Kara, "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", 145-170.

⁴⁹ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi* (İstanbul: Beyan yayınları, 2015), 136,137.

⁵⁰ Ali Aksu, "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/538-540.

⁵¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 629-650; Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harâç*, 45-51.

⁵² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 381; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 63.

⁵³ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 381.

⁵⁴ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/473.

⁵⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/218; Daha fazla bilgi için bk. el-İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 390-394.

sistemine de uygulamıştır. Divana kayıtlı olup da kendisine biat etmeyenlerin atâlarını kesmiştir.⁵⁶

Muâviye, Amr b. el-Âs'ı yanına çekmek için Mısır topraklarının tüm gelirini ona vermiş, ölümünün ardından da tüm mal varlığına el koymuştur.⁵⁷ Ziyâd b. Ebû Süfyân'ı kendine bağlamak için Horasan bölgesi vergi gelirlerini kendisine bağışlamış aynı zamanda kendisini Ebû Süfyân'ın nesline katmıştır.⁵⁸ Kûfe valisi Muğire b. Şube eşraftan on kişilik heyet oluşturmuş, bu heyeti Muâviye'ye göndermiştir. Bu heyet Muâviye'den sonra Yezîd b. Muâviye'yi halife olarak tanıyacaklarını bu konuda da gereken çabayı göstereceklerini bildirmeleri üzerine Muâviye bu heyette yer alan kişilerin her birine otuz bin dirhem vermiştir.⁵⁹ Muâviye gelirleri tek bir elde toplamış, bu zenginliği muhaliflerini susturmada ya da nüfuzlu kişileri kendi tarafına çekmede kullanmıştır. Bunu yaparken de dağıttığı atânın miktarının ne olduğuna hiç bakmamıştır. Muâviye, Hz. Hasan'ın amcaoğlu Ubeydullah b. Abbas'a askeri ile birlikte Hz. Hasan'ın saflarından ayrılıp kendisine katılması karşısında bir milyon dirhem teklif etmiş, o da bunu kabul ederek Hz. Hasan'ı terk etmiştir.⁶⁰ Muâviye, ordusunun ihaneti karşısında çaresiz kalan Hz. Hasan'a Irak beytûmalinde bulunan para ile Darabcerd bölgesinin gelirini vermeyi teklif etmişti. Bu teklifi kabul edan Hz. Hasan'ı saf dışı bırakmış ve Müslüman kitlenin tek halifesi olmuştur.⁶¹ Ayrıca Hucr b. Adıyy'î öldürmesinin ardından onun amcası Malik b. Hübeyre'ye yüz bin dirhem göndererek gönlünü almış ve olası muhalefetin önünü kesmiştir.⁶²

Toplumdaki zenginleşmenin bir diğer şekli de halifelerin dağıttığı ihsanlardır. Yezîd b. Muâviye de bu hususta babasını örnek almıştır. Medine valisinin kendisine gönderdiği heyette bulunan Abdullah b. Hanzala, Abdullah b. Ebî Amr, Münzir b. Zübeyr gibi şehrin ileri gelenlerine yüklü miktarda para ve kıymetli hediyeler vererek onların biatlerine almaya çalışmıştır. Yezîd, Hz. Hüseyin'i isyana teşvik eden Kûfe eşrafına rüşvet dağıtarak onları kendi safına çekmiş ve Hz. Hüseyin'i yalnızlaştırmıştır.⁶³

Abdülmelik b. Mervân'dan itibaren Emevî yönetimi; Adnânî-Kahtânî, Güneyli-Kuzeyli, Mudar-Rebîa kabile şeflerini elde etmede benzer uygulamalara başvurmuştur. Mervân b. Hakem, Abdülmelik b. Mervân, Velid b. Abdülmelik, Yezîd b. Abdülmelik, Velid b. Yezîd gibi halifeler Adnânî-Kays-Aylan kabileleri ile Süleyman b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik gibi halifeler ise Güneyli Kahtânî kabilelerle siyasî ve iktisadî işbirliği içine girmişlerdi.⁶⁴ Muâviye b. Ebû Süfyan, Yezîd b. Ebû Süfyan, Ömer b. Abdülaziz ve Yezîd b.

⁵⁶ M.Mahfuz Söylemez, "Ehl-i Beyt Taraftarları 1. Hücr b. Adi Hareketi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/80; Kara, "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", 152,153.

⁵⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/221,222.

⁵⁸ Taberî, *Tarih*, 5/214,215.

⁵⁹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/504.

⁶⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/214.

⁶¹ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/404,405.

⁶² Taberî, *Tarih*, 5/278; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/486,487.

⁶³ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3/102, 103.

⁶⁴ Kenan Seyithanoğlu (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986), 2/561, 562; Aksu, "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri", 3/538-543; Hodgson, *İslam*

Velid b. Abdülmelik gibi halifeler ise Adnânî-Kahtânî kabileler arasında denge politikası izlemeyi daha doğru bulmuşlardır. Emevî yöneticilerinin kabileler arasında tercih ettikleri bu denge politikası toplumsal çıkar çatışmasını da beraberinde getirmiştir. Zaman zaman bir kabileye mensup kişiler ve aileler zenginleşince diğer kabileye mensup Araplar tüm mal varlıklarını kaybetme riskiyle karşı karşıya gelmişlerdir. İktidarların el değiştirmesine bağlı olarak servetler de el değiştirmiştir.⁶⁵

Muâviye b. Ebû Süfyan halife olunca tüm gelirleri tek elde toplamış, bu gelirleri tedrici bir şekilde taraf ve etrafına atâ ve iktâ olarak dağıtmıştır.⁶⁶ Yezîd b. Muâviye'nin de aynı şekilde hareket etmiş olabileceğini tahmin ediyoruz. Abdülmelik b. Mervân, Abdullah b. Zübeyr'i öldürdükten sonra onun yanında yer alan kişilerin servetlerine ve topraklarına el koymuş; savaş hukukunun sonucu olarak muhtemeldir ki onları kendi taraftarlarına dağıtmıştır.⁶⁷ Haccâc b. Yusuf, Yezîd b. Mühelleb'in tüm mal varlığına el koymuş ve bu serveti merkezi hükümete göndermiştir.⁶⁸ Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc b. Yusuf yanlısı kimselerin servetlerini müsadere ederek hazineye gelir olarak kaydetmiştir. Ömer b. Abdülaziz kendinden önceki halifelerin gelişi güzel dağıttığı servet ve toprakları, sahiplerinden geri almış ve kamulaştırarak hazineye gelir olarak kaydetmiştir.⁶⁹ Yezîd b. Abdülmelik halife olduğunda onun müsadere ettiği servet ve toprakları sahiplerine geri iade etmiştir. Hişam b. Abdülmelik servet ve toprak sahiplerine ağır vergiler yüklemiş, kısa süre içinde onların servetlerini ellerinden alarak kamulaştırmıştır.⁷⁰ Emevîler döneminde servet hiçbir zaman belli başlı kişilerin elinde uzun süre kalmamış sürekli el değiştirmiştir. Halifelerin iktisadî alandaki bu uygulamaları gelir dağılımında eşitsizliğe ve adaletsizliğe neden olmuştur. Gelir ve servet dağılımındaki adaletsizlik zaman içinde sosyal barışın bozulmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum birtakım sosyal ve siyasal çatışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır.⁷¹

3. Sosyal Yapı ve Sosyo-Ekonomik Durum

Emevîler dönemi siyasî, askerî ve iktisadî gücün Arapların elinde olduğu bir devredir. Arap olmak, bu dönemde bir ayrıcalıktır. Siyasî, askerî makam ve mevkiler Arapların elindedir. Vali ve ordu komutanı olmak için mutlak surette Arap olmak gerekir. Ancak bu tüm Araplar için geçerli değildir. Belli başlı Arap kabilelerinin bu dönemde öne çıktığına tanık oluyoruz. Muâviye b. Ebû Süfyan, Yezîd b. Ebû Süfyan ve

Serüveni, 3/191-193; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 1/430-433.

⁶⁵ İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 415-417; Ebu'l Hasan el-Maverdi, *el-Ahkamü's -sultaniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976), 90.

⁶⁶ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, 2/218.

⁶⁷ Dînaverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 277.

⁶⁸ Taberî, *Tarih*, 6/320.

⁶⁹ İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*, 416, 417,418; Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar(Dini-İçtimai-İktisadi-Siyasi Açıdan) İslam Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 458,459.

⁷⁰ Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 56,57.

⁷¹ Bilgi için bk. Ünal Kılıç vd., "II. Muhalefetle İlişkiler ve Çatışmalar Emeviler Döneminde Muhalefet Hareketleri", *İslam Tarihi ve Medeniyeti 3-Emevîler*. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/71-199.

Mervân b. Hakem'in hilâfetinde, Kelb kabilesine mensup olmak bir ayrıcalıktı. Bu kabile adı geçen halifeler döneminde iktidarın en önemli destekçisiydi. Muâviye ve Yezîd, Şam'daki merkezi askerî ve siyasî gücü Kelb kabilesi ile takviye ediyorlardı.⁷² Ayrıca Medine, Mısır, Kûfe ve Basra gibi güç merkezlerine Adnânî-Kays-Aylan kabile konfederasyonuna mensup kişileri vali tayin ederken⁷³ Mudar kabilelerinin de siyasî ve askerî desteklerini almaktan çekinmiyorlardı.⁷⁴ Bu tür politikalar merkezi hükümeti güçlendirirken zaman zaman Kahtânî-Güneyli kabilelerinde hoşnutsuzluğuna neden oluyordu.⁷⁵

Emevî halifeleri Adnânî-Kahtânî, Mudar-Rebâa, Kuzeyli-Güneyli-Kays-Aylan-Yemeni kabilelerini kendi iktidarlarını güçlendirmek için zaman zaman farklı şekillerde kullansalar da kimi zaman Adnânî, kimi zaman da Kahtânî kabile ya da kabile bileşenleri iktidarda olmayı başarmışlardır.⁷⁶ İktidarda olan Araplar, devletin siyasî ve iktisadî nimetlerinden en üst düzeyde faydalanmışlardır. Zaman zaman bu güçlerini kaybetmeler de bir sonraki halife döneminde kaybettiklerini yeniden ele geçirme fırsatı yakalamışlardır. Bu dönem, siyasî ve iktisadi gücün Arap kabileleri arasında sürekli el değiştirdiği bir zaman dilimidir. Bir halife döneminde güçlü olan kabile, bir sonraki halifenin iş başına gelmesi ile birlikte tüm gücünü kaybetmiştir.⁷⁷

Emevîler devrinde devletin sınırları Endülüs'den Mâverâünnehir bölgesine kadar uzanmıştır.⁷⁸ Bu geniş topraklarda yaşayan yerli halk nüfus itibarıyla Arapların nüfusundan oldukça fazlaydı. Fethedilen bölgelerdeki halk inancında serbest bırakılır ve buna karşılık kendilerinden cizye ve haraç adı altında yüklü vergiler alınır. Bunlar gayri müslim tebaaydı. Yahudi, Hıristiyan, Mecusi gibi dinlere mensuptular. Dolayısıyla da ehl-i kitap sayılırlardı. Bunlar, siyasî ve iktisadî özgürlüğü olmayan ancak dini vecibelerini yerine getirme konusunda serbest bırakılmış kimselerdi.⁷⁹

Yönetici kadrosu Araplardan teşekkül ederdi. Valiler, ordu komutanları, askerler, vergi memurları genel olarak Araplardan seçilirdi. İlk zamanlar maliye kayıtlarını Rum ve İranlı kâtipler tutardı. Maliye bürokrasisi onların elindeydi. Ancak Abdülmelik b. Mervân'ın divan kayıtlarını Arapçaya çevirmesiyle birlikte gayri müslimlerin yönetim kademesinden uzaklaştırılması sağlanmış oldu.⁸⁰ Toprağa bağımlı köylüler bu gayri

⁷² Yunus Akyürek, "Muâviye B. Ebî Süfyân'ın Siyasî Kararlarında Kelb Kabilesinin Rolü", *İstem* 14/27 (2016), 79-98.

⁷³ İrfan Aycan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (ts.), 119-137.

⁷⁴ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1990), 189-224; Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid B. Muaviye* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2001), 96-138.

⁷⁵ Roberto Marín Guzmán, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", çev. Ali Aksu, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 257-298.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik* (Kahramanmaraş: Semer Yayınları, 2019), 57-132.

⁷⁷ Hitti, *İslam Tarihi*, 1/430-432.

⁷⁸ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbâsîler* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), 31-82.

⁷⁹ İdrisî, *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fi asri'l-Emevi*, 120-153.

⁸⁰ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukut*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 103,104.

müslim tebaadan meydana geliyordu. Toprağa bağımlı bu çiftçiler bir yandan Mısır, Irak, el-Cezire, Horasan, Kuzey Afrika ve İspanya gibi bölgelerde yer alan verimli tarım topraklarını işlerken diğer yanda da cizye adı altında bir vergi vermek zorundaydılar.⁸¹ Emevîler tarım yapılabilen toprakları iktidar yanlısı kimselere iktâ olarak dağıtmıştı.⁸² Hz. Ömer döneminde kamu arazisi statüsünde olan bu verimli topraklar Hz. Osman'dan itibaren kamu toprağı olmaktan çıkarılarak Arapların ileri gelenlerine iktâ olarak dağıtılmıştı.⁸³ Muâviye iktidara geldiğinde tüm toprakları yeniden kamulaştırmış ardında hızlı bir şekilde Arapların ileri gelenlerine iktâ olarak vermiştir. Daha önce haraç arazisi olan bu hazine arazileri bu uygulama ile onda bir ya da yirmide bir oranında öşür vergisi alanın şahsi mülkiyetine dönüştürülmüştür.⁸⁴

Araplar asker olmaları nedeniyle ganimetten pay, devletten de atâ/maaş alıyorlardı. Bunun yanı sıra tarım arazileri vardı. Bu araziler toprağa bağılı çiftçiler ya da köleler tarafından ekilip biçiliyordu. Bu topraklardan elde edilen gelirlerin büyük bir kısmı toprak sahibi Araplara aitti. Toprak sahibi elde edilen gelirin bir miktarını toprakta çalışan çiftçilere ücret olarak dağıtır, belli bir oranda da devlete öşür vergisi verirdi.⁸⁵ Aynî ve nakdî servet Arapların elinde toplanmıştı. Toprağa bağımlı köylüler ve köleler onlar için çalışırlardı. Arap, hem toprağın hem de üstünde yaşayan halkın sahibi sayılırdı. Toprağa bağımlı çiftçilerin toprak sahibinden izinsiz olarak köylerini terk etmeleri kesinlikle yasaktı.⁸⁶

Emevîler ele geçirdikleri bölgelerde yaşayan insanların dinlerine müdahale etmediler. Onların dini vecibelerini yerine getirmeleri konusunda hoşgörülü davrandılar ve gerekli kolaylığı sağladılar. Hiç kimseyi İslâm'a girmeye zorlamadılar. Vergilerini vermeleri halinde inançlarının gereklerini yerine getirmede kendilerine kolaylık sağladılar.⁸⁷ Onlardan alınan cizye, devletin önemli mali kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Fethedilen topraklar ve üzerinde yaşayanlar ganimet olarak kabul edilir ve askerler arasında pay edilirdi.

Hz. Ömer'den itibaren iskân hareketi başlatılmıştı. Emevîler bu iskân politikasını Horasan, Mâverâünnehir, Kuzey Afrika, Endülüs, Kafkasya bölgelerinde de uygulamaya soktular. Arap askerler aileleri ile birlikte bu bölgelere yerleştirildi.⁸⁸ Kûfe, Basra ve Fustat (Mısır) gibi askeri karargâhların birer örneği söz konusu bölgelerde de kuruldu.

⁸¹ Hamdi Savaş, *İslam Tarihi II Emevîler ve Abbasiler Tarihi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1993), 50.

⁸² Daha fazla bilgi için bk. Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak (Sevâd)", 61-83.

⁸³ Hamdan Abdulmecid el-Kebisi, *el-Haraç ahkamuhu ve makadiruhu* (Beyrut Lübnan: Şirketü Matbuaat li't-tevzi' venneşr, 2004), 21,22.

⁸⁴ Aycan, *Muaviye Bin Ebi Süfyan*, 273-297.

⁸⁵ Ebu Yusuf, *Kitâbu'l- Harâç*, 64-69.

⁸⁶ Taberî, *Tarih*, 6/381; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 4/465.

⁸⁷ Daha fazla bilgi için bk. Necdet Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmilerin İdaredeki Rolü, çev. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (ts.), 175-188; Cahit Kara, "İslâm Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîlerin Sonuna Kadar)", *Abant Üniversitesi İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Güz 2013), 19-59; Adnan Adıgüzel-Barış Çakan, "Emevîler Döneminde Gayri Müslim İstihdamı (41-132/661-750)", *İstem* 17/34 (Kış 2019), 329-351; Feyza Candan, *Emevîler Dönemi İhtida Olayları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-79.

⁸⁸ Halil Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı, çev. Nuh Arslantaş, *Öneri* 2/12 (1999), 271-280.

Bu bağlamda Kuzey Afrika'da Kayravan, Irak'ta Vasıt, Horasan bölgesinde Merv gibi askerî garnizonlar inşa edilmeye başlandı.⁸⁹

Emevî yönetiminin gayri müslim tebaaya uyguladığı siyasî ve iktisadî baskı onlardan bazılarının İslâm'ı kabul etmelerine neden oldu. Onlar İslâm'ı kabul etmeleri halinde Araplarla aynı haklara sahip olacaklarını, cizye ve haraç vermekten kurtulacaklarını dolayısıyla da devletin imkânlarından eşit bir şekilde yararlanacaklarını düşündüler.⁹⁰ Bu gayri müslim tebaadan İslâm'ı kabul edenler mevâlî diye isimlendirildi. Emevîler döneminde sınırlı da olsa mevâlîden bazı kişiler askerî ve siyasî görevlere getirilmiştir.⁹¹ Mevâlîden görevlendirmeler olmuşsa da bu kişiler Araplardan müteşekkil askerî birliklerin yerine yine gayri Araplardan oluşan birliklerin başına komutan olarak tayin edilmişlerdir.⁹²

Mevâlî askerler, mensup oldukları kabilenin saflarında savaşa katıldılar. Emevîler, mevâlîyi Arap sahipleriyle birlikte tanımladı.⁹³ Arab'ın himayesine girmeyen mevâlîye siyasî hak tanınmadı. Mevâlî, köylü ya da Arapların hor gördüğü birtakım meslekleri Arap sahiplerinin himayesinde yapmaya devam etti. Ancak hiçbir zaman elde ettikleri kazancın tek başına sahibi olamadılar.⁹⁴ Bu dönemde siyasî ve iktisadî alanda güç elde etme imkânı bulamayan mevâlî, dini ilimlerle uğraşmayı seçenek olarak gördü. Bu alana el atan mevâlî, dini ilimler konusunda ciddi mesafeler kat etseler de hiçbir zaman Araplardan hak ettikleri değeri göremediler.⁹⁵

Bu sosyal grupların yanı sıra bir başka grup daha ortaya çıkmıştı. Bunlar; Emevî iktidarına karşı isyan ederek silahlı mücadeleye girişmiş olan ve çekirdek kadrosunu Arapların oluşturduğu Hâricîlerdi.⁹⁶ Bu muhalif grup devletin tüm imkânlarından mahrum bırakılmıştı. Bunların ne ekebilecekleri toprakları ne otlatabilecekleri hayvanları ne de devletten alabilecekleri aynî ve nakdî bir gelirleri vardı. Bunlar; Hz. Ömer döneminde Kûfe ve Basra askerî karargâhlarına yerleştirilen, devletten düzenli bir şekilde atâ/maaş ve yiyecek yardımı alan ve savaşlarda paylarına düşen ganimetlerle

⁸⁹ Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 41-88.

⁹⁰ Taberî, *Tarih*, 6/381; İbn Esîr, *el-Kâmil*, 4/465.

⁹¹ Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 92-97.

⁹² Konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe B.Hayyât*, thk. Mustafa Necip Fevvâz-Hikmet Keşîlî Fevvâz (Beirut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 140, 141, 159, 167,185-190,198-200,213-216,232-236,240-242,365-37; Hammaş, "Emevîler Döneminde Mevali ve Zımmilerin İdaredeki Rolü", 181-183.

⁹³ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974), 4/39; Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 42,43; Mehmet Nadir Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 189-210.

⁹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/410-412; Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4/168-170; Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 118-121; Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", 204-207.

⁹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 3/175-181; Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4/112-118; Duri, *İslâm İktisat Tarihinin Giriş*, 62-69; Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 142-155; Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", 204-205; Yunus Emre Gördük, "Mevâlî Tabiihlerin Fıkıhî Ayetlere Yaklaşımı ('Nâfi' Mevlâ İbn Ömer' Örneği)", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2017), 242-269; Nur Ahmet Kurban, "Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/16 (Kış 2011), 263-265.

⁹⁶ Taberî, *Tarih*, 5/165, 166.

ailelerini geçindirmeye çalışan askerlerdi. Bunlar; bedevî bir hayat yaşarlarken bu hayattan kopararak askere alınan, askerî garnizonlarda mecburi ikamete tabi tutulan, askerlikten başka bir işle uğraşmaları yasaklanan bedevî Araplardı.⁹⁷ Emevî devletine isyan etmekle sahip oldukları her şeyi kaybetmişler ve yeniden çöle çekilmişlerdi. Ancak eski çöl yaşamına dönme imkânı kalmayan bu silahlı gruplar, iktidar yanlısı Araplarla savaşıyorlardı. Kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları kâfir sayarak onların canlarını ve mallarını helal görmeye başlamışlardı. Müslüman topluluklara saldırıyorlar, onları öldürüp mallarını yağmalıyorlar, esirleri de köle pazarlarında satışa çıkarıyorlardı.⁹⁸

Emevîler devrindeki siyasî ve iktisadî gücün el değiştirmesine bağlı olarak zaman zaman iç karışıklıklar baş gösterdi. Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfeti döneminde ortaya çıkan Muhtâr es-Sekafî isyanına, mevâlînin aktif bir şekilde destek verdiğine tanık oluyoruz. Muhtar, mevâlîye kendi saflarında savaşa katılmaları halinde onlara Arapların sahip olduğu siyasî ve iktisadî hakları vereceğini vadedmişti. Muhtar'ın bu vaadi, Arapları rahatsız ederken mevâlîyi sevindirmişti.⁹⁹ Benzer bir olayın Abdurrahman b. Eş'as isyanında ortaya çıktığına tanık oluyoruz. Haccâc b. Yusuf'un siyasî ve iktisadi baskılarından bunalan mevâlînin bu isyana aktif destek verdiğini, bu destek karşılığında da Araplarla aynı haklara sahip olmak istediklerine tanık olmaktadır.¹⁰⁰

Mevâlî, Müslüman oldukları için Araplar gibi asker olmak, maaş almak, toprak sahibi olmak, savaş ganimetlerinden pay almak, cizye ve haraçtan muaf olmak, devletin tüm siyasî ve iktisadî imkânlarından eşit bir şekilde yararlanmak istiyorlardı. Aynı imana ve dinî vecibeleri yerine getirme konusunda Araplarla aynı sorumluluklara sahiptiler. Dinî vecibeleri yerine getirme konusunda eşit hak ve sorumlulukların siyasî, sosyal ve iktisadî hak ve sorumluluklara da teşmil edilmesini istediler.¹⁰¹ Ancak Emevî halifeleri ve onların zorba valileri buna asla izin vermedi. Ömer b. Abdülaziz devrinde bu baskı hafifletilse¹⁰² de onun ölümüyle birlikte bu tür uygulamalar daha ağır bir şekilde devam ettirildi.

Arapların kahir ekseriyeti, Emevî idareciler devrinde, olağanüstü zenginliğin kendilerine sağladığı konforlu bir hayatı yaşarken, başta gayri müslim tebaa olmak üzere; köleler ve mevâlî çok kötü koşullarda yaşamak zorundaydılar. Çiftçilik, bataklıkların kurutulması, kanal açma, demircilik, değirmencilik, kasaplık, marangozluk,

⁹⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 387, 407, 483, 519.

⁹⁸ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/220, 221; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 51,52; Ahmed Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1994), 21-31, 216-239.

⁹⁹ Taberî, *Tarih*, 6/66-68; Julius Wellhausen, *İslâm'ın İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 129-132; Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, 114.

¹⁰⁰ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2/278; Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 239-254.

¹⁰¹ Muhafaza Ahmed, *er-Rakik fi'l müctemai'l-Arabîyyi'l-İslâmî hatta sevrati'z-zenc* (Amman: yy. 1982), 105; Özdemir, "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'", 204-206. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 204-206

¹⁰² Taberî, *Tarih*, 6/559, 560; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 49; Ahmet Emin, *V. Raşid Halife Ömer İbn Abdülaziz* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1984), 136,137.

dericilik, çobanlık gibi Araplarca hor görülen işleri yaparak hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Kazandıklarını ise Arap sahipleriyle paylaşmak zorundaydılar.¹⁰³

Siyasî ve iktisadî güce bağlı olarak toplum sınıflara ayrılmış vaziyetteydi. Bunların en imtiyazlısı siyasî, askeri gücü elinde tutan, yönetici konumundaki mülk ve servet sahibi aristokrat sınıfıydı. Bu sınıfa mensup olanlar Araplardı. Bunların dışında toprağa bağımlı olarak yaşayan, cizye ve vergi vermek zorunda olan, kazandıklarını toprak sahibi Araplarla paylaşan gayri müslim sınıf vardı. Bu sınıfa girenler; gayri Arap, gayri müslim unsurlardı. Bir diğer grup ise; ihtida ederek İslâm'ı kabul etmiş ve kendilerine mevâlî adı verilen kimselerdi. Bunlar eski statülerini korumakla birlikte hiçbir zaman Müslüman Araplarla aynı haklara sahip olamamışlardı. Bu sınıfa mensup olanlar toprağa bağımlı çiftçi, Araplar hesabına çalışan bir meslek erbabı ya da dinî ilimlerle uğraşan kimseler olarak hayatlarını idame ettirmişlerdi.

Sonuç

Emevîler dönemi, tüm zenginliğine rağmen, bu zenginliğin toplumsal sınıflar arasında eşit bir şekilde paylaşılmadığı bir devre tekabül eder. Devletin, geniş sınırlara, kalabalık insan nüfusuna, ekilebilir verimli tarım arazilerine sahip olmasına ve büyük gelirler elde etmesine rağmen, bu devirde servet, belli kişiler ya da gruplar arasında sürekli el değiştirmiştir.

Bu devasa servet ve güç, Emevî hanedanının kendi içindeki iktidar değişimlerine bağlı olarak sürekli el değiştirse de her zaman Arapların elinde kalmaya devam etmiştir. Bu servetin oluşmasına büyük katkı sunmalarına rağmen, toprağa bağlı çiftçiler, köleler ve mevâlî bu zenginlikten çoğu zaman hakkıyla yararlanma imkânı bulamamıştır. Devletin sahip olduğu bu servetten, yeterince yararlanamadıkları gibi, kazandıklarının bir bölümünü de, Emevî yönetimine cizye ve haraç adı altında vergi olarak ödemek zorunda kalmışlardır.

İhtida edip Müslüman olan ve mevâlî olarak tanımlanan kesimler, Araplar gibi dini vecibelerini yerine getirmelerine ve hatta dinî ilimlerle de meşgul olmalarına rağmen onlarla aynı vatandaşlık haklarına hiçbir zaman sahip olamamışlardır. Eşit vatandaşlık hakkına sahip olmak için zaman zaman bir takım Arap merkezli isyanlara destek vermişlerdir. Araplar, mevâlînin bu talebini haklı görmemiş, onların kendileriyle aynı siyasî, sosyal ve iktisadi haklara sahip olmalarını asla kabul etmemişlerdir.

Emevî yönetimlerinin derinleştirdiği siyasî, sosyal ve iktisadi haklardaki eşitsizlik, toplum içinde sosyal tabakaların oluşmasına kendiliğinden sebep olmuştur. Buna bağlı olarak zaman zaman sınıfsal çatışmalar yaşanmış, bu çatışma Emevî iktidarının yıkılmasına neden olan Abbâsî ihtilâli ile meyvesini vermiştir.

Kaynakça

Adıgüzel, Adnan - Çakan, Barış. "Emevîler Döneminde Gayri Müslim İstihdamı (41-132/661-750)". *İstem* 17/34 (K 2019), 329-351.

Ağırakça, Ahmed. *Emevîler Döneminde Kıymlar*. İstanbul: Şafak Yayınları, 2. Basım, 1994.

¹⁰³ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4/112-118; Muhammed Abid Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Kitabevi yayıncılık, 1997), 479-488; Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 53-68; Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*, 118-140.

- Ahmed, Muhafaza. *er-Rakik fi'l Müctemai'l-Arabiyyi'l-İslâmî hatta Sevratiz-Zenc*. Amman, 1982.
- Aksu, Ali. "Emevî Devletinin Yıkılışı ve Temel Özellikleri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. 3/431-546. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Akyürek, Yunus. "Muâviye B. Ebî Süfyan'ın Siyasî Kararlarında Kelb Kabilesinin Rolü". *İstem* 14/27 (2016), 79-98.
- Apak, Âdem. "Emevîler Döneminde Zekât Uygulamaları". *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*. 163-177. İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 1. Basım, 2017.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Emevîlerin Siyasî Tarihi". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti-3-Emevîler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Aycan, İrfan. "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (ts.), 119-141.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (ts.), 147-173.
- Aycan, İrfan. *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1. Basım, 1990.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed B. Yahyâ B. Câbir B. Dâvûd. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Ömer Enis et-Tabba'. Beyrut: Müessesetü'l Maarife, 1967.
- Cabiri, Muhammed Abid. *İslam'da Siyasal Akıl*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi yayıncılık, 1997.
- Candan, Feyza. *Emevîler Dönemi İhtida Olayları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Çağatay, Neşet. *Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini-İçtimai-İktisadi-Siyasi Açından) İslam Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Basım, 1993.
- Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan yayınları, 1996.
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*. İstanbul: Beyan yayınları, 2. Basım, 2015.
- Demirci, Mustafa. "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu Ve Gelişimi". *İSTEM* 5/9 (2007), 61-83.
- Dînaverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud. *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Ömer Faruk el-Hubba'. Beyrut Lübnan: Şirketü Dâru'l Erkam b. Ebî Erkam, 1. Basım, ts.
- Duri, Abdulaziz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan yayınları, 1. Basım, 2014.
- Ebû Ubeyd, Kasım b.Sellam. *Kitâbu'l-Emvâl*. Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İslamiyye, 1. Basım, 1986.
- Ebu Yusuf, Yakup bin İbrahim. *Kitâbu'l-Harâç*. Kahire: el-Matbaütü's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, 6. Basım, 1397.
- Emin, Ahmet. *V. Raşid Halife Ömer İbn Abdulaziz*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1. Basım, 1984.
- Esamine, Halil. "Emevîler Döneminde Arapların İskânı ". çev. Nuh Arslantaş. *Öneri* 2/12 (1999), 271-280.
- Fayda, Mustafa. "Cerib. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/402. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Gördük, Yunus Emre. "Mevâlî Tabîlilerin Fıkhî Ayetlere Yaklaşımı ('Nâfi' Mevlâ İbn Ömer' Örneği)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2017), 242-269.
- Guzmán, Roberto Marín. "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali". çev. Ali Aksu. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 257-298.
- Halife B.Hayyât. *Târîhu Halife B.Hayyât*. thk. Mustafa Necip Fevvâz - Hikmet Keşli Fevvâz. Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Hammaş, Necdet. "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü". çev. İrfan Aycan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (ts.), 175-190.
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Hodgson, M.G.S. *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*. çev. Komisyon., 1 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1995.

- İbn Esîr, İbü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Tarih*. 1-9 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1965.
- İbn Haldûn, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. 3 Cilt. İstanbul: Maarif Basımevi, 1. Basım, 1954.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dinaveri. *el-Maârif*. thk. M. İsmail Abdullah Savi. Beyrut: el-Ahyau't-Turasi'l Arap, 1970.
- İbn Zenceveyh, Hamid. *Kitâbu'l-Emvâl*. Cilt. Riyad: Merkezu'l- Melik Faysal Li'Buhus ve'd-Dırasati'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2007.
- İdrisî, Elbân bin Mahfûz. *el-Mevâridü'l-mâliye li'd-devleti'l-İslâmiyye fî asri'l-Emevi*. el-Medinetü'l-Münevvere: el-Camiatü'l İslamiyye, 1427.
- Kara, Cahit. "İslâm Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîlerin Sonuna Kadar)". *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Güz 2013), 19-59.
- Kara, Seyfullah. "İslâm Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi". *İstem* 4/8 (2006), 145-170.
- Kebisi, Hamdan Abdulmecid. *el-Haraç Ahkamuhu ve Makadiruhu*. Beyrut Lübnan: Şirketü Matbuaat littevtzi' venneşr, 1. Basım, 2004.
- Kılıç, Ünal vd. "II. Muhalefetle İlişkiler ve Çatışmalar Emeviler Döneminde Muhalefet Hareketleri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti. 3-Emevîler*. 3/71-199. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kılıç, Ünal. *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid B. Muaviye*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Kurban, Nur Ahmet. "Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/16 (K 2011), 259-273.
- Maverdi, Ebu'l Hasan el-. *el-Ahkâmü's -sultaniyye*. çev. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürûcü'z-Zehab ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Yusuf Esad Dağır,. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Endülüs, 1385.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "Emevîler Döneminde 'Mevâlî'". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 19-210.
- Savaş, Hamdi. *İslâm Tarihi II Emeviler ve Abbasiler Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Seyithanoğlu, Kenan (ed.). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1986.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Ehl-i Beyt Taraftarları 1. Hücr b. Adi Hareketi". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. 3/79-92. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim. I-IX Cilt. Kahire: Daru'l Maarif, 1961.
- Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik*. Kahramanmaraş: Semer Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilatı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 41-88.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emevîler ve Abbâsiler*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 1983.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukut*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Wellhausen, Julius. *İslâm'ın İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Ya'kûbî, Ebü Ya'kub el-. *Târîhu'l-Ya'kubî*. 2 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megamiz. 5 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1. Basım, 1974.